

УДК 904.8(477.54)“653”

В. С. АКСЬОНОВ

ХОРОШЕВСЬКИЙ СКАРБ КОВАЛЯ-ЮВЕЛІРА СЕРЕДИНИ VIII ст.

Робота вводить в науковий обіг речовий комплекс, який був випадково виявлений поблизу Хорошевського городища, розташованого на правому березі Уди на території смт Хорошеве Харківського району Харківської області. За речовим складом комплекс являє собою скарб коваля-ювеліра і датується 20–30 рр. VIII ст. У скарбі представлені ковальський та слюсарний інструмент (два ковадла, молот, два молотки, напилек, ножова пилка, станок для утримання ножової пилки), предмети військового спорядження (наконечник списа, перехрестя клинкової зброї, фрагмент скоби від дерев'яних піхов), багорчик для витягування великої риби. З ювелірною справою у знайденому комплексі пов'язаний бронзовий брухт, літа сережка пастирського типу, дві браковані фібули, шаблон для виготовлення платівчатих фібул та патриця для виготовлення наконечників поясу. Час приховування скарбі обумовлений якимись переміщеннями слов'янського населення внаслідок появи у Подон'ї населення салтівської культури.

Ключові слова: раннє середньовіччя, «старожитності антив», ковальські інструменти, ювелірна справа, матриці, фібули.

У травні 2021 р. до Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова передано комплекс речей, які випадково знайшов місцевий мешканець Є. М. Федоров неподалік від Хорошевського городища (Пам'ятка археології місцевого значення. Охоронний № 5041-Ха), що на правому високому березі р. Уди на території смт Хорошеве Харківського р-ну й обл. (рис. 1). Хорошевське городище є доволі відомою, проте майже не дослідженою пам'яткою археології. Городище відоме з початку XVII ст. (КБЧ 1950, с. 71). У 1665 р. на місці цитаделі городища був споруджений Хорошевський Вознесенський жіночий монастир, який проіснував до 1922 р. У XIX – на початку XX ст. цим городищем цікавилися чисельні дослідники історії Слобідської України, у тому числі: В. В. Пасек, архієпископ Філарет (Гумілевський), В. Є. Данілевич, Д. І. Багалій, О. С. Федоровський (Шрамко 1991, с. 50–51). У 1940–1950-х рр. на городищі проводили розвідки археолог І. І. Ляпушкін (Ляпушкін 1952, с. 10; 1961, с. 138–141), а Б. О. Рыбаков зняв план цієї археологічної пам'ятки (Рыбаков 1951, с. 63–65). Ці дослідники зафіксували присутність на городищі матеріалів скіфської доби, роменської культури та культури доби Київської Русі.

У 1952–1952, 1983 та 1987 рр. на городищі проводила охоронні дослідження Сіверсько-Донецька експедиція Харківського державного університету під керівництвом Б. А. Шрамка. За результатами цих робіт

Рис. 1. Місце розташування скарбу біля снт Хорошеве: 1 – топографічна карта (за картою Генштабу, М-37-73); 2 – карта-схема (wikimaria.org, 49°51.79809'N, 36°12.76522'E); 3 – на основі © Maxar Technologies

встановлено, що городище виникло у V ст. до н. е., а матеріали роменської культури VIII—X ст., значно переважають матеріали X—XIII ст. давньоруського часу (Шрамко 1991, с. 50—59).

Речі, передані до музею, були знайдені ним у лісовому масиві у 180 м на захід від цитаделі Хорошевського городища. Знахідка була зроблена на верхній частині схилу великого яру, що відокремлює місце знахідки від мису, на якому знаходиться городище (49°51.79809'N, 36°12.76522'E; рис. 1). За свідченнями Є. М. Федорова, речі знаходилися в ямці прямокутної форми розміром 0,5 × 0,3 м та глибиною 0,4 м від сучасної поверхні. У ямці речі лежали купкою, у нижній частині якої знаходилися знаряддя праці з чорного металу. Зверху вони були перекриті фрагментами бронзових пластин, на яких зверху лежали вироби з кольорового металу.

На місце знахідки для остаточного з'ясування обставин виявлення комплексу виїхали автор цієї статті разом зі співробітниками ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України на чолі зі старшим науковим співробітником В. М. Окатенком. Ми заклали шурф розміром 2 × 2 м, орієнтований сторонами за сторонами світу, у площі якого була зафіксована наступна стратиграфія: 0,0—0,2 м — лісовий ґрунт світло-сірого кольору; 0,2—0,25 м від сучасної поверхні зафіксовано материк у вигляді суглинку світло-коричневого кольору. Культурний шар, як і будь-які знахідки, в межах шурфу не виявлено. У центральній частині шурфу були простежені залишки ями, яка була орієнтована довгими сторонами вздовж лінії південний схід — північний захід. Інші параметри ямки відповідали свідченням Є. М. Федорова.

Значну частину знайденого комплексу становлять інструменти ремісника широкого профілю для роботи з металом. Цей набір складається з двох ковадл, молота, двох молотків, трьох лещат різного розміру, половини ще одних лещат великого розміру, напилка, полотна пилки, пристосування для утримання полотна пилки.

Більше за розміром ковадло має масивну квадратну у плані робочу частину, яка завершує прямокутну в перетині пірамідальної форми основу, звужену «на клин» (рис. 2: 5). Висота виробу — 10,2 см, розміри робочої площадки — 9,5 × 9,5 см, розміри нижньої частини ковадла — 4,2 × 4,2 см, маса 2,706 кг. Такі за розміром та вагою вироби відносяться до відділу слюсарних ковадл, переносного їх різновиду (Колчин 1953, с. 57, рис. 16: 3), які призначалися для роботи з крицею та масивними заготовками. Подібні ковадла неодноразово були знайдені як на слов'янських пам'ятках другої половини I тис. н. е. — Пастирське городище, городище Мохнач, Горналь (Вознесенська, Недопако, Паньков 1996, рис. 13: 2; Колода 2021, рис. 2: 1; Приходнюк 2005, рис. 30: 5; Сухобоков 1975, рис. 54: 9), так і на пам'ятках давньоруського часу (Седов 1982, табл. LXIn: 7; Колчин 1985, табл. 92: 1, 5—7). Добре представлені такі ковадла у старожитностях лісостепового варіанту салтівської культури (Колода 2020, с. 72; Михеев 1985, с. 89, рис. 35: 7—10).

Друге ковадло має прямокутну в перетині основу пірамідальної форми, що звужена «на клин» та верхню частину циліндричної форми, яка завершується круглою у плані робочою площиною діаметром 5,0—5,2 см (рис. 2: 6). Висота ковадла становить 17,9 см, розміри у нижній частині клина — 2,5 × 1,0 см, маса — 1,107 кг. Це ковадло застосовувалося у роботі з невеликими за розміром виробами, тому його слід вважати ковадлом ювеліра (Колчин 1953, с. 58, рис. 16: 5).

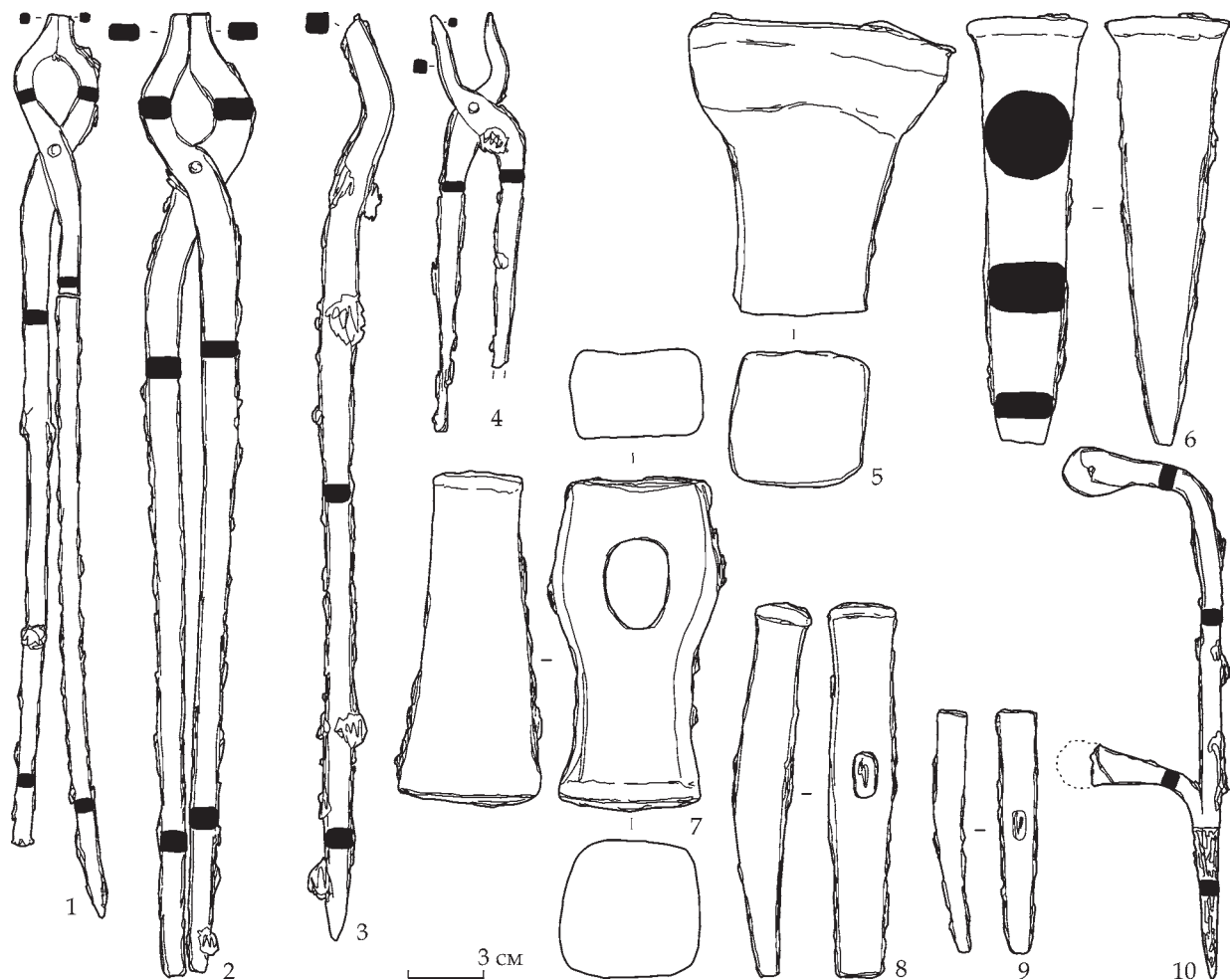

Рис. 2. Залізні предмети зі скарбу

Представлений у комплексі молот має дві сплюснені ударні поверхні прямокутної у плані форми розміром $5,7 \times 5,8$ см та $5,5 \times 3,5$ см при розмірах провусини $3,2 \times 2,6$ см (рис. 2: 7). Маса молота становить 2,023 кг. Знайдений предмет є типовим молотом-кувалдою (Колчин 1953, с. 59, рис. 18: 2).

Обидва молотки мають однакову форму та різняться між собою лише тільки за масою — 0,418 та 0,069 кг, відповідно. Обидва молотки мають з однієї сторони робочу площадку чотирикутної у плані форми, тоді як їх протилежна сторона плавно звужена на клин (рис. 2: 8, 9). Розміри більшого молотка — $15,7 \times 2,5 \times 2,0$ см при розмірах провусини $2,0 \times 1,0$ см. Розміри ударної поверхні цього молотка $2,8 \times 2,5$ см. Розміри меншого молотка — $10,0 \times 1,5 \times 1,1$ см при розмірах провусини $1,2 \times 0,6$ см. Робоча поверхня його має розмір — $1,5 \times 1,2$ см. Різниця у розмірах та масі дозволяє віднести менший молоток до відділу ювелірних інструментів, а великий молоток — до відділу слюсарних молотків.

Молот та обидва молотки знаходять широкі аналогії у салтівських старожитностях Подоння (Михеев 1985, с. 89, рис. 35: 11; Колода 2020, с. 72). Відомі знахідки подібних інструментів на слов'янських пам'ятках I тис. н. е. (Колчин 1953, рис. 18: 4–10, 12, 14; Колода 2021, рис. 2: 2, 3; Приходнюк 2005, рис. 30: 4, 7).

Усі знайдені лещата були виготовлені з двох певним чином вигнутих стрижнів, які були з'єднані між собою залізним стрижнем заклепкою (рис. 2: 1, 2, 4). Довжина кліщів становила 40,8 см, 38 см та 17,5 см. Складаюча частина ще одних кліщів сягала довжини 38,6 см (рис. 2: 3). Такі кліщі відносяться до відділу ковальських малих одноручних кліщів, які призначені для роботи з виробами середніх та невеликих розмірів (Колчин 1953, с. 61). Аналогічні кліщі добре відомі за знахідками на пам'ятках лісостепового варіанту салтівської культури (Михеев 1985, рис. 35: 23, 24) та близькі їм хронологічно пам'ятки слов'янського населення (Приходнюк 2005, рис. 30: 1, 2). Представлені такі кліщі й у комплексах давньоруського часу (Колчин 1953, рис. 20; 21).

До інструментів обробки вже готових металевих виробів у знайденому комплексі належить напилок, який є спеціалізованим інструментом слюсаря (Колчин 1953, с. 66). Знайдений напилок являє собою прямокутну в перетині смугу металу з держакон для дерев'яного руків'я загальною довжиною 26,8 см (рис. 3: 23). Подібні напилки відомі, у переважній більшості, за знахідками на пам'ятках салтівської культури басейну Сіверського Дінця (Михеев 1985, рис. 31: 5) та на пам'ятках давньоруської доби (Колчин 1953, рис. 19; 30).

З обробкою твердих матеріалів у знайденому комплексі пов'язаний виріб у вигляді металевої смуги клиноподібної в перетині форми з держакон (рис. 3: 2). Одна з довгих сторін смуги має товщину 4 мм, тоді як товщина протилежна їй сторони становить лише 1 мм. На товстій стороні смуги, біля самого череня, добро фіксуються зубці, які звернуті своєю вершиною у бік протилежний руків'я інструмента. Протилежний від череня кінець металевого полотна загнуто до гори та обламано. знайдений інструмент слід вважати за ручну пилку типу ножової. Полотна з таким же у перетині лезом, та з такими ж зубцями, як у цього інструмента, мають знайдені на давньоруських пам'ятках пилки типу лучкових та ножових (Колчин 1953, рис. 81; 83). Подібна за формою ручна пилка походить з культурного шару салтівського городища Маяки на Сіверському Дінці (Михеев 1985, рис. 31: 7).

Унікальним є пристрій для утримання полотна пилки, виготовлений з двох скованих між собою залізних квадратних у перетині стержнів, які утворюють витягнуту по ширині П-подібну рамку, продовженням верхньої перекладки якої є загострений держак для дерев'яного руків'я (рис. 2: 10). Звернуті до низу кінці рамки навмисно розковані та розрізані по вертикалі на незначну висоту для закріплення у них полотна пилки. Знахідки полотен для подібних інструментів зроблені на деяких пам'ятках салтівського часу з території Подоння (Михеев 1985, рис. 31: 10).

Сировина для виготовлення майбутніх виробів представлена 17 фрагментами бронзових пластин різної форми та розміру (рис. 3: 3–19), загальною масою 0,387 кг. Сама велика пластина (рис. 3: 19) важила 0,153 кг. Маса ще чотирьох великих фрагментів пластин коливалася від 20 до 52 грам. Решта сировини була представлена дрібними обрізками бронзових платівок (рис. 3: 3, 11), маса яких становила 1–3 грами. У якості сировини були присутні як окремі обрізки бронзових платівок, так і навмисно згорнуті у кілька разів та спресовані поковки (рис. 3: 7, 8, 10, 15, 16, 18). Серед цих платівок переважали фрагменти від бронзового казана (рис. 3: 4, 5, 19), товщина стінок якого була трохи більше 1 мм (рис. 5: 1–8, 10–15). На деяких з них збереглися бронзові заклепки – сліди скріплення пластин між собою та кріплення до казана залізної

Рис. 3. Склад скарбу: 1, 2, 20–23 – залізні предмети; 3–19 – бронзовий брут

ручки. На частині пластин спостерігаються сліди їх різання спеціальними ножицями (рис. 3: 3, 6, 13, 14). Подібні платівки від бронзового казана у якості сировини були присутні у скарбі середини – другої половини VII ст., нещодавно знайденого біля с. Мина Долина на Харківщині (Колода, Скиба, 2021, рис. 4: 1). Власне бронзові казани та бронзові днища від залізних клепанних казанів добре представлені у поховальних пам'ятках салтівської культури басейну Сіверського Дінця (Аксенов, Михеев, 2003, рис. 6: 15, 20; Колода, 2015, с. 105–106, рис. 4: 4; Колода, Аксенов 2020, с. 82–83, рис. 3: 1–3).

У якості сировини у комплексі були присутні фрагменти великих бронзових фаларів завтовшки 0,7–0,8 м від ременів кінського спорядження (рис. 3: 7–9, 12–15). Фрагменти аналогічних бронзових фаларів, як сировина, були присутні у скарбі другої половини VII ст. н. е. з території Харківщини (Колода, Скиба 2021, рис. 4: 2, 3). Подібні великі бронзові фалари є одним з елементів прикрас ременів кінської зброї у представників військової верхівки населення лісостепового варіанту салтівської культури (Аксенов 2005, рис. 2: 15, 16; 3: 3, 4; 4: 9, 13; 5: 4, 18, 19; Аксенов, Михеев 2009, рис. 1: 13).

Присутні у комплексі і предмети, що пов'язані з військовою справою. Це броневий наконечник списа довжиною 27,5 см з діаметром втулки 2,6 см (рис. 3: 1). Перо наконечника списа вузьке, ромбоподібне в перетині. Подібний наконечник списа походить з культурно шару Пастирського городища (Приходнюк 2005, рис. 27: 6). Значно частіше наконечники списів цього типу зустрічаються у салтівських військових інгумаційних та кремаційних похованнях басейну Сіверського Дінця (Аксенов, Михеев 2003, рис. 3: 33; 5: 11, 30; 6: 6; 2006, рис. 41: 6; 63: 17; 72: 1; 80: 1; 81: 8; 87: 1).

З клинковою зброєю пов'язано у знайденому комплексі суцільнокорпусне перехрестя брускоподібного типу з прямими кінцями та трикутними виступами у середній частині (рис. 3: 20). Довжина перехрестя 6,8 см, ширина у середній часті – 1,5 см, ширина кінців – 0,6–0,7 см. Отвір під клинок розміром 3,5 × 1,0 см має у плані краплеподібну форму. Подібні перехрестя дуже рідкісні та датуються другою половиною VII – першою половиною VIII ст. (Голубев, Голубева 2012, рис. 6). Вірогідно, деталлю піхов клинкової зброї у знайденому комплексі є фрагмент С-подібної пластини з залишками дерева (рис. 3: 22), яка є частиною петлі для підвищення зброї до поясу.

До предметів господарського призначення слід віднести гачок висотою 5,9 см (рис. 3: 21), який був зігнутий з прямокутного в перетині залізного стержня. Верхня частина гачка (голівка) відламана. Вірогідно, це є безборідчатий гачок для витягування великої риби – багорчик. Такі гачки доволі часто зустрічаються на пам'ятках салтівської культури Подоння (Ляпушкин 1958, с. 127, рис. 13; Михеев 1985, рис. 28: 11–16).

Інші речі комплексу пов'язані з ювелірним виробництвом.

Окрасою комплексу є сережка пастирського типу у вигляді литої зіркоподібної підвіски розміром 7,0 × 4,2 см (рис. 4: 4). Нижня частина дужки сережки прикрашена пірамідками псевдозерні по шість напівсферичних зерняток у кожній. Три аналогічні пірамідки прикрашають опуклий щиток у вигляді пластини круглої форми з напівсферичним виступом по середині. Край щитка має рельєфно виступаючий рант кільцеподібної форми. Щиток відділено від дужки сережки перехватом з трьох напівсферичних псевдозернин, які не стикаються між собою. Нижня розширена частина дужки сережки прикрашена двома вигнутими рядами псевдозернин квадратної форми. Ця частина дужки відокремлена від напівкруглої її частини трьома опуклими горизонтальними поясками. Ця прикраса відноситься до п'ятого підтипу першого типу так званих сережок пастирського типу (Айбабин 1973, с. 65, рис. 2: 5). Сережки цього виду були знайдені на слов'янських пам'ятках другої половини VII – першої половини VIII ст. – Зайцевський скарб, Пастирське городище тощо (Айбабин 1973, с. 65, рис. 1; Корзухина 1996, табл. 1: 2; 24: 2; 37: 3, 4; 38: 4; 91: 1; Приходнюк 1998, рис. 70: 5; 2005, рис. 33: 5; 45: 9; 51: 1, 3, 7; 52:

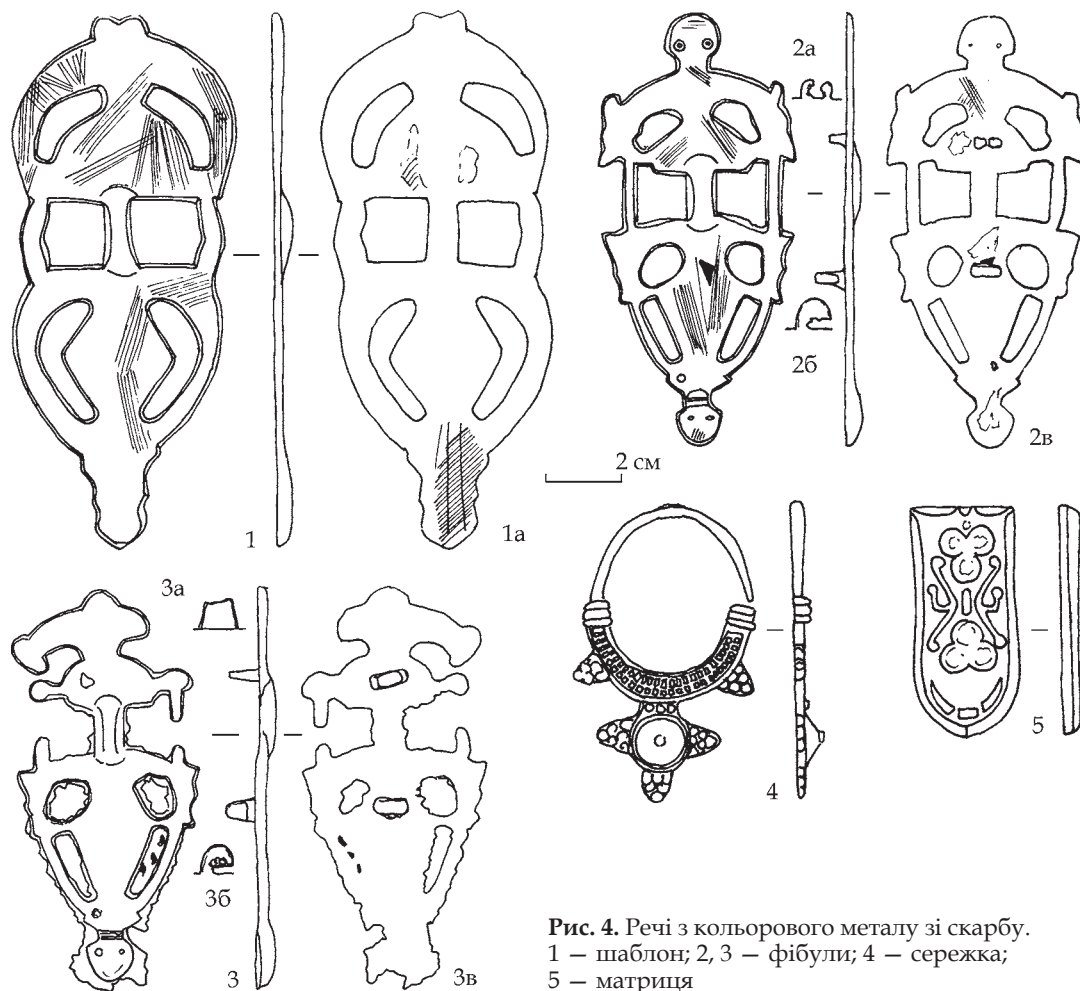

Рис. 4. Речі з кольорового металу зі скарбу.
1 – шаблон; 2, 3 – фібули; 4 – сережка;
5 – матриця

1). Одна така сережка нещодавно була випадково знайдена на правому березі р. Тетлеги (басейн Сіверського Дінця) північніше с. Кочеток Чугуївського району Харківської області (Свистун, Боков 2018, рис. 2). За спостереженнями дослідників, мода на такі сережки розповсюджується у Подніпров'ї наприкінці VII – у першій половині VIII ст., де вони є характерними для пам'яток пастирського типу (Рябцева 2011, с. 255).

До складу скарбу входять дві антропоморфні фібули заввишки 11,4 та 10,3 см (рис. 4: 2, 3). Обидві фібули є виробничим браком. Ці вироби мають головний щиток трикутної форми та ромбічну ніжку, які оточені ажурною каймою із стилізованих зображень коней, які переплелися між собою. Верхній щиток з'єднується з ніжкою двома додатковими перемичками, які розташовуються паралельно опуклій дужці. Ромбоподібна ніжка на обох фібулах завершується стилізованим зображенням морди тварини, а центральний виступ на головній пластині однієї з фібул має грибоподібну форму (рис. 4: 2), а на іншій – округлу форму (рис. 4: 3). Типологічно обидва вироби відносяться до типу П.2 складних антропоморфних фібул (Родинкова 2006, с. 51 – 52, рис. 3). Фібула з грибоподібним виступом на головному щитку має сліди обробки напилком її країв та фігурних отворів після лиття виробу. Грибоподібний виступ головної пластини додатково прикрашений двома заглибленими цятка-

ми конусоподібної у перерізі форми. Ще одна така цятка знаходиться у нижній частині ромбоподібної ніжки фібули. Перехід ромбоподібної ніжки у стилізовану морду тварини прикрашено двома паралельними прорізними горизонтальними лініями. На лицьовій стороні виробу присутні дрібні паралельні подряпини, які розташовані невеликими групами, але досить хаотично. Ці подряпини пов'язані з підготовкою лицьової поверхні фібули до наступного операції — її полірування. У верхній частині ромбоподібної ніжки фібули знаходиться незначний за розмірами наскрізний отвір трикутної форми — наслідок недоливи металу під час виготовлення виробу. Групи паралельних подряпин присутні й на зворотній стороні фібули. Виступ для приймання голки після відливання виробу не піддавався подальшій обробці (рис. 4: 2б), а виступ для кріплення голки у процесі виготовлення фібули повністю не відлився (рис. 4: 2а). Саме цей брак не дозволив використовувати цю фібулу за її прямим призначенням.

Друга фібула є також виробничим браком, тому що у процесі її виготовлення не пролилися: додаткові тяжі між головним щитком та ромбічною ніжкою виробу; стилізовані зображення тварин, які оточують головний щиток; грибоподібний виступ на головній пластині (рис. 4: 3). Після отримання бракованої відливки майстер навіть не намагався обробити нерівні краї ромбічної ніжки та краї фігурних отворів у нижній її частині. Розміри та оформлення ромбічної ніжки цього виробу ідентичні таким же показникам першої фібули, що вказує на використання для їх виготовлення однієї матриці.

Більшість литих складних антропоморфних фібул типу II.2 походять з території Середнього Подніпров'я та пов'язані з Пастирським городищем (Родинкова 2006, с. 56–57, рис. 7; Приходнюк 2005, рис. 33: 3; 35: 3–7; 36: 5, 6; 37: 8, 9; 38: 5–8; 39; 40; 41: 1, 3–5; 42: 2, 7). Поодинокі їх знахідки зафіксовані на периферії Дніпровського лісостепового Лівобережжя — у басейні Сейму, Сіверського Дінця, у межиріччі Дніпра та Дону (Родинкова 2006, с. 56; Володарець-Урбанович 2015, рис. 2: 1; 3). Знахідки таких фібул, на думку В. Є. Родінкової, окреслюють кордони території, на яку розповсюджується вплив Пастирського ювелірно-ремісничого центру, фіксуючи таким чином основні напрямки культурних та економічних зв'язків населення Пастирського городища (Родинкова 2006, рис. 57).

У комплексі представлено бронзову пластину завтовшки 3,0–3,5 мм та заввишки 14,0 см у вигляді складної антропоморфної фібули (рис. 4: 1). На пластині фіксуються сліди додаткової її обробки. Так, на лицьовій стороні пластини помітні групи паралельних подряпин, які розташовані досить хаотично. На зворотній стороні виробу присутні сліди видалення за допомогою напилка нервюру, виступу для кріплення голки ти приймача для голки (рис. 4: 1а). Цей виріб повторює форму складних антропоморфних фібул типу II.1 (Родинкова 2006, с. 50, рис. 2: 6–15). Однак, у цієї пластини стилізовані голівки тварин, які оточують головний щиток та ромбоподібну ніжку оброблені напилком та позбавлені виступів, що перетворило їх на звичайні гладкі дуги. В наслідок таких дій ця пластина своїми загальними обрисами та пропорціями набула схожість з двоплатівчатими застібками типу III.1, які вирізалися з тонкої срібної пластини (Родинкова 2006, с. 54, рис. 4). Це дозволяє припустити, що ця пластина є своєрідним шаблоном, за допомогою якого майстер міг вирізати щитки для подальшого виготовлення двоплатівчатих фібул

типу III.1. Найбільш близькими за обрисами до цього шаблону є фібули типу III.1 з Пастирського скарбу 1992 року (Приходнюк 2005, рис. 48: 1, 2; фото. 16: 1, 2). Факт, що фібули типу III.1 нагадують своїми загальними обрисами застібки підгрупи II, вже був відмічено дослідниками (Родинкова 2006, с. 59). Знаходження такого шаблону в Хорошевському скарбі показує, як майстер — власник скарбу, у відповідності зі своїми навичками та вмінням, намагався задовольнити потреби своїх замовників у номенклатурі ювелірних виробів відповідно до моди та їх вподобань. Ареал же розповсюдження фібул типу III.1 є ідентичним до ареалу поширення близьких їм хронологічно складних антропологічних застібок типу II.2 (Родинкова 2006, рис. 7; 8).

Особливий інтерес викликає патриця для виготовлення наконечників поясу шляхом тиснення (рис. 4: 5). Патриця являє собою масивну бронзову пластину розміром $5,2 \times (2,4 - 2,3) \times (0,4 - 0,45)$ см. Наконечник поясу, який виготовлявся за допомогою цієї патриці, повинен мати форму витягнутого прямокутника з трикутним вирізом по середині рівного верхнього краю, зі злегка увігнутими до центральної його вісі довгими боковими сторонами та кілеподібним нижнім краєм. На лицьовій поверхні патриці нанесено контрельєфний орнамент, який представлений двома композиціями з трьох вдавлених півкуль, вписаних у трикутник, між якими знаходиться фігура у вигляді літери Ж, утворена вигнутими лініями, кінці яких оформлені у вигляді розширень круглої в плані форми. Уздовж нижнього загостреного краю наконечника розташована композиція, що складається з центрального поглиблення прямокутної у плані форми, від якого в протилежні сторони розміщено по поглибленню у вигляді «коми». У верхній частині поля пластини, під трикутним вирізом, цяткою намічено місце, де повинна знаходитися заклепка, що буде з'єднувати наконечник зі шкіряною основою ремня.

Орнамент у вигляді композицій з трьох вдавлених півкуль, які вписані у трикутник, представлений на елементах поясної гарнітури типу Арадац — Фенлак у комплексах «II середньоаварського» періоду (Гавритухин 2001, с. 111, рис. 38: 5—9, 16, 18, 20—26, 28, 30—32, 37, 41—47, 49—52), які датуються 660/680 — 690/710 рр. (Гавритухин 2001, с. 157). На елементах поясної гарнітури цього ж типу представлені орнамент у стилі «крапка-кома», котрі присутні у нижній частині щитка нашої патриці. Такий орнамент фіксується на поясних наборах III типу знайдених у комплексах другої половини VII ст. з території Криму (Айбабин 1999, с. 148, рис. 59: 1—20; Веймарн, Айбабин 1993, рис. 60: 22, 23; 83: 1—9). Композиція у вигляді стилізованої літери «Ж» немає аналогій на елементах поясної гарнітури вказаного хронологічного періоду. На нашу думку, вона є сильно стилізованим зображенням «перев'язаної» пальмети («Михельдорф-Скалісте»), яке представлено на пряжках та бляшках візантійського типу, які датуються кінцем VII — першою половиною VIII ст. (Айбабин 1999, с. 177, рис. 77: 5, 7, 8; Веймарн, Айбабин 1993, рис. 41: 20; 98: 21; Комар 1999, табл. 2: 3, 5, 7, 15, 16; 3: 60—62; Комар 2001, рис. 1: 12, 16, 22, 27, 29; 2: 65, 66; 3: 61; Тотев Пелевина 2005, с. 88—89, рис. 4: 5). Майстер, якому належала знайдена патриця, відповідно до своїх навичок та вміння, відтворив побачене ним зображення «перевитої» пальмети у звичній йому техніці.

Час побутування складних антропологічних фібул типу II.2 та платівчатих фібул типу III.1 В. Є. Родинкова визначає рамками другої половини VII — середини VIII ст. (Родинкова 2006, с. 61, рис. 1). Литі

сережки пастирського типу набувають поширення у Подніпров'ї та на пам'ятках Дніпровського лісостепоного Лівобережжя у кінці VII – першій половині VIII ст. (Рябцева 2011, с. 255). Цьому ж часу відповідає орнамент, який представлений на патриці для виготовлення наконечників поясу, що входить до комплексу знайденому біля Хорошевського городища. Таким чином, названі вироби дозволяють датувати увесь комплекс речей з Хорошевського скарбу кінцем VII – першою половиною VIII ст.

При визначенні часу приховування скарбу слід враховувати той факт, що антропологічно фібули типу П.2 зустрічаються на пам'ятках Дніпровського лісостепоного Лівобережжя, що датуються першою половиною VIII ст. (Володарець-Урбанович 2015, с. 88). У цілому ж складні антропологічно фібули типу П.2 та пластинчаті фібули типу III.1 є характерними для другої групи скарбів «старожитностей антив», час приховування яких О. О. Щеглова віднесла до середини VIII ст. (Щеглова 1990, с. 171–182, рис. 3–5). О. В. Комар, уточнюючи висновки О. О. Щеглової, вказав, що скарби другої групи «старожитностей антив» Правобережного та Лівобережного Дніпровського лісостепу не є синхронними (Комар 2005, с. 210). Дослідник визначив правобережні скарби другої групи як більш ранні, датувавши їх початком VIII ст. та пов'язавши їх появу з глибоким проникненням до лісостепових районів власне хозар (Комар 2005, с. 211). Приховування ж скарбів другої групи «старожитностей антив» на території Дніпровського лісостепоного Лівобережжя, на думку дослідника, було пов'язано з якимись переміщеннями слов'янського населення внаслідок появи у Подон'ї населення салтівської культури близько 737–740 рр. (Комар 2005, с. 201). Враховуючи те, що найбільш ранні поховальні пам'ятки салтівської культури у басейні Сіверського Дінця відносяться до хронологічного горизонту Столбіще-Старокорсунська (740–790 рр.) (Аксёнов, Лаптев 2014, с. 36–42), датувати знайдений комплекс речей, вірогідно, слід 20–30 рр. VIII ст.

Набір речей, який представлений у розглянутому комплексі, та місце його винайдення, котре відповідає східній частині ареалу розповсюдження слов'янських старожитностей V – першої половини VIII ст. дозволяють припустити, що власник скарбу мешкав серед слов'янського населення та працював на замовлення. Той факт, що у знайденому біля Хорошевського городища комплексі присутні інструменти для роботи з чорним металом, брут кольорового металу та речі, які пов'язані з ювелірним виробництвом, вказує на багатопрофільність його власника, який володів як ковальським ремеслом, так і навиками ювеліра.

ЛІТЕРАТУРА

- Айбабин, А. И. 1973. К вопросу о происхождении сережек пастырского типа. *Советская археология*, 3, с. 62-72.
- Айбабин, А. И. 1999. *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь: Дар.
- Аксёнов, В. С. 2005. Комплексы с конскими начальниками из Верхнесалтовского катакомбного могильника. *Стени Европы в эпоху средневековья*, 4, с. 245-260.
- Аксёнов, В. С. 2019. Элитный конский убор у населения лесостепного варианта салтово-маяцкой культуры: разнообразие в единстве. *Stratum plus*, 5, с. 193-208.
- Аксёнов, В. С., Лаптев, А. А. 2014. Освоение населением Хазарского каганата лесостепного Подонцовья: взгляд на проблему. *Стени Европы в эпоху средневековья*, 12, с. 25-50.
- Аксёнов, В. С., Михеев, В. К. 2003. Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка. *Vita antiqua*, 5–6, с. 179-191.

- Аксенов, В. С., Михеев, В. К. 2006. *Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухомольщанский могильник VIII – X вв.* Киев; Харьков: Каравелла.
- Аксёнов, В. С., Михеев, В. К. 2009. Погребения со сложносоставными луками бири-туального могильника Красная Горка салтовской культуры. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 7, с. 387-406.
- Веймарн, Е. В., Айбабин, А. И. 1993. *Скалистинский могильник.* Киев: Наукова думка.
- Вознесенська, Г. О., Недопако, Д. П., Паньков, С. В. 1996. *Чорна металургія та метало-обробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі.* Київ: ІА НАН України.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2015. Фібули V – першої половини VIII ст. з Полтавщини (знахідки від початку 2000-х років). *Археологія*, 3, с. 87-106.
- Гавритухин, И. О. 2001. Хронология «среднеаварского» периода. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 2, с. 45-162.
- Голубев, А. М., Голубева, І. В. 2014. Однолезова зброя з довгим клинком кочовиків VII–VIII ст. *Археологія*, 4, с. 42-53.
- Книга... 1950. *Книга Большому Чертежу.* Москва; Ленинград: АН СССР.
- Колода, В. В. 2015. Новий могильник салтівської культури на Харківщині. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2015*, с. 97-111.
- Колода, В. В. 2020. Клад средневекового кузнеца на Харьковщине. *Хазарский альманах*, 17, с. 69-84.
- Колода, В. В., Аксёнов, В. С. 2020. Поминальный комплекс представителей всадни-ческого сословия из Северо-Западной Хазарии. *Поволжская археология*, 4, с. 81-98.
- Колода, В. В., Скиба, А. В. 2021. Мирнодолинський скарб коваля-ювеліра із Харківщини. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 347-359.
- Колчин, Б. А. 1953. *Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период).* Москва: АН СССР.
- Колчин, Б. А. 1985. Ремесло. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Древняя Русь. Город, замок, село.* Москва: Наука, с. 143-297.
- Комар, А. В. 1999. Предсалтовский и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии). *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.
- Комар, А. В. 2001. Происхождение поясных наборов раннесалтовского типа. В: Ста-шенков, Д. А. (ред.). *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма).* 2. Самара: СамВен, с. 103-117.
- Комар, А. В. 2005. Исторические предпосылки возникновения легенды о полянской дани хазарам по археологическим данным. *Хазары. Евреи и славяне*, 16, с. 207-218.
- Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 352-435, 586-705.
- Ляпушкин, И. И. 1952. Раннеславянские поселения Днепровского лесостепного Ле-вобережья. *Советская археология*, 16, с. 7-41.
- Ляпушкин, И. И. 1958. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 62, с. 85-150.
- Ляпушкин, И. И. 1961. *Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.* Москва; Ленинград: АН СССР.
- Михеев, В. К. 1985. *Подонье в составе Хазарского каганата.* Харьков: Вища школа.
- Приходнюк, О. М. 1998. *Пеньковская культура.* Воронеж: ВГУ.
- Приходнюк, О. М. 2005. *Пастырське городище.* Київ; Чернівці: Зелена Буковина.
- Родинкова, В. Е. 2006. К вопросу о типологическом развитии антропологоморфных фибул (сложные и двупластинчатые формы). *Российская археология*, 4, с. 50-63.
- Рыбаков, Б. А. 1951. Северодонецкая экспедиция ИИМК. В: *Тезисы докладов на секции отделения истории и философии ИИМК АН СССР, посвященные итогам археологи-ческих исследований в 1946 – 1950 гг.* Москва: АН СССР, с. 63-65.
- Рябцева, С. С. 2011. О находках украшений византийско-дунайских типов VIII – X вв. на территории Поднепровья и Поднестровья. В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко.* Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, с. 252-262.
- Свистун, Г. Е., Боков, В. С. 2018. Звездчатая серьга с окрестностей пгт. Кочеток Харь-ковской области. *Харьковский историко-археологический сборник*, 22, с. 4-10.
- Седов, В. В. 1982. *Восточные славяне в VI – XIII вв.* Москва: Наука.
- Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее пред-шественники).* Киев: Наукова думка.

- Тотев, Б., Пелевина, О. 2005. Новые данные о раннесредневековых поясах дунайских болгар. *Античная древность и средние века*, 36, с. 85-103.
- Шрамко, Б. А. 1991. Хорошевское городище. В: Дьяченко, А. Г. (ред.). *Археология славянского Юго-Востока*. Воронеж: Воронежский пединститут, с. 50-59.
- Щеглова, О. А. 1990. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск: Курский областной краеведческий музей, с. 162-205.

REFERENCES

- Aibabin, A. I. 1973. K voprosu o proiskhozhdenii serezhkek pastyrskogo tipa. *Sovetskaia arkhologia*, 3, s. 62-72.
- Aibabin, A. I. 1999. *Etnicheskaia istoriia rannevizantiiskogo Kryma*. Simferopol: Dar.
- Aksenov, V. S. 2005. Kompleksy s konskimi nachelnikami iz Verkhnesaltovskogo katakombnogo mogilnika. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 4, s. 245-260.
- Aksenov, V. S. 2019. Elitnyi konskii ubor u naseleniia lesostepnogo varianta saltovo-maiatskoi kultury: raznoobrazie v edinstve. *Stratum plus*, 5, s. 193-208.
- Aksenov, V. S., Laptsev, A. A. 2014. Osvoenie naseleniem Khazarского kaganata lesostepnogo Podontsovia: vzgliad na problemu. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 12, s. 25-50.
- Aksenov, V. S., Mikheev, V. K. 2003. Pogrebeniia s krymskoi posudoi mogilnika saltovskoi kultury Krasnaia Gorka. *Vita antiqua*, 5–6, s. 179-191.
- Aksenov, V. S., Mikheev, V. K. 2006. *Naselenie Khazarского kaganata v pamiatnikakh istorii i kultury. Sukhogomolshanskii mogilnik VIII – X vv.* Kiev; Kharkov: Karavella.
- Aksenov, V. S., Mikheev, V. K. 2009. Pogrebeniia so slozhnosostavnymi lukami biritualnogo mogilnika Krasnaia Gorka saltovskoi kultury. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 7, s. 387-406.
- Veimarn, E. V., Aibabin, A. I. 1993. *Skalistinskii mogilnik*. Kiev: Naukova dumka.
- Voznesenska, H. O., Nedopako, D. P., Pankov, S. V. 1996. *Chorna metalurhiia ta metaloobrobka naseleunia skhidnoevropeiskoho lisostepu za doby rannikh slov'ian i Kyivskoi Rusi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2015. Fibuly V – pershoi polovyny VIII st. z Poltavshchyny (znakhidky vid pochatku 2000-kh rokov). *Arkheologia*, 3, s. 87-106
- Gavritukhin, I. O. 2001. Khronologiiia «sredneavarskogo» perioda. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 2, s. 45-162.
- Holubiev, A. M., Holubieva, I. V. 2014. Odnolezova zbroia z dovhym klynkom kochovykiv VII – VIII st. *Arkheologia*, 4, s. 42-53.
- Kniga... 1950. *Kniga Bolshomu Chertezhu*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Koloda, V. V. 2015. Novyi mohylnyk saltivskoi kultury na Kharkivshchyni. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprovia 2015*, s. 97-111.
- Koloda, V. V. 2020. Klad srednevekovogo kuznetsa na Kharkovshchine. *Khazarskii almanakh*, 17, s. 69-84.
- Koloda, V. V., Aksenov, V. S. 2020. Pominalnyi kompleks predstavitelei vsadnicheskogo soslovia iz Severo-Zapadnoi Khazarii. *Povolzhskaia arkhologia*, 4, s. 81-98.
- Koloda, V. V., Skyba, A. V. 2021. Myrnodolynskiy skarb kovalia-iuelvira iz Kharkivshchyny. *Arkheologia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 347-359.
- Kolchin, B. A. 1953. *Chernaia metallurgiiia i metalloobrobka v Drevnei Rusi (domongolskii period)*. Moskva: AN SSSR.
- Kolchin, B. A. 1985. Remeslo. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Drevniaia Rus. Gorod, zamok, selo*. Moskva: Nauka, s. 143-297.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskii i rannesaltovskii gorizonty Vostochnoi Evropy (voprosy khronologii). *Vita Antiqua*, 2, s. 111-136.
- Komar, A. V. 2001. Proiskhozhdenie poiasnykh naborov rannesaltovskogo tipa. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury Evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletiiia n. e. (iz istorii kostiama)*. 2. Samara: SamVen, s. 103-117.
- Komar, A. V. 2005. Istoricheskie predposylki vozniknoveniia legendy o polianskoi dani khazaram po arkhologicheskim dannym. *Khazary. Evrei i slaviane*, 16, s. 207-218.
- Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchainye nakhodki veshchei kruga «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. Katalog pamyatnikov. *Materialy po arkhologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, s. 352-435, 586-705.
- Liapushkin, I. I. 1952. Ranneslavianskie poseleniia Dneprovskogo lesostepnogo Levoberezhia. *Sovetskaia arkhologia*, 16, s. 7-41.
- Liapushkin, I. I. 1958. Pamiatniki saltovo-maiatskoi kultury v basseine r. Dona. *Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR*, 62, s. 85-150.
- Liapushkin, I. I. 1961. *Dneprovskoe lesostepnoe Levoberezhie v epokhu zheleza*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

- Mikheev, V. K. 1985. *Podone v sostave Khazarskogo kaganata*. Kharkov: Vishcha shkola.
- Prikhodniuk, O. M. 1998. *Penkovskaia kultura*. Voronezh: VGU.
- Prikhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrske horodyshe*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Rodinkova, V. E. 2006. K voprosu o tipologicheskom razvitii antropozoomorfnykh fibul (slozhnye i dvuplastinchatye formy). *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, s. 50-63.
- Rybakov, B. A. 1951. Severodonetskaia ekspeditsiia IIMK. In: *Tezisy dokladov na sekcii otdeleniia istorii i filosofii IIMK AN SSSR, posviashchennye itogam arkheologicheskikh issledovaniu v 1946 – 1950 gg.* Moskva: AN SSSR, s. 63-65.
- Riabtseva, S. S. 2011. O nakhodkakh ukrasheniia vizantiisko-dunaiskikh tipov VIII – X vv. na territorii Podneprov'ia i Podnestrovia. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Drevnosti Vostochnoi Evropy. Sbornik nauchnykh trudov k 90-letiiu B. A. Shramko*. Kharkov: KhNU imeni V. N. Karazina, s. 252-262.
- Svistun, G. E., Bokov, V. S. 2018. Zvezdchataia serga s okrestnostei pgt. Kochetok Kharkovskoi oblasti. *Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii sbornik*, 22, s. 4-10.
- Sedov, V. V. 1982. *Vostochnye slaviane v VI – XIII vv.* Moskva: Nauka.
- Sukhobokov, O. V. 1975. *Slaviane Dneprovskogo Levoberezhia (romenskaia kultura i ee predshestvoenniki)*. Kiev: Naukova dumka.
- Totev, B., Pelevina, O. 2005. Novye dannye o rannesrednevekovykh poiasakh dunaiskikh bolgar. *Antichnaia drevnost i srednie veka*, 36, s. 85-103.
- Shramko, B. A. 1991. Khoroshevskoe gorodishche. In: Diachenko, A. G. (ed.). *Arkheologiya slavianskogo Iugo-Vostoka*. Voronezh: Voronezhskii pedinstitut, s. 50-59.
- Shcheglova, O. A. 1990. O dvukh gruppakh «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. In: Terpilovskii, R. V. (ed.). *Materiala i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk: Kurskii oblastnoi kraevedcheskii muzei, s. 162-205.

V. S. Aksonov

KHOROSHEVSKY TREASURE OF THE BLACKSMITH-JEWELER OF THE MIDDLE 8th CENTURY

The work introduces into scientific circulation a complex of things found near Khorosheve Ancient Settlement, located on the right high bank of Uda River (right tributary of Siverskyi Donets) on the territory of the modern Khorosheve Settlement, Kharkiv District, Kharkiv Region (fig. 1). The complex is based on the tools of the blacksmith artisan (fig. 2: 1 – 8) and bronze raw materials with (fig. 3: 3 – 19) the total weight of 0.387 kg, consisting of plates from bronze cauldron (fig. 3: 4, 5, 16 – 19) and fragments of large bronze phaleras from horse harness belts (fig. 3: 6 – 9, 12 – 15). The complex also included: an iron crosshair of a broadsword (fig. 3: 20), a fragment of a staple from a blade weapon scabbard (fig. 3: 22), an armor-piercing spearhead (fig. 3: 1), an iron hook for pulling out large fish (fig. 3: 21). The complex was associated with jewelry production: a cast star-shaped earring of the pastoral type (fig. 4: 4); two defective complex anthropozoomorphic brooches of type II.2 (fig. 4: 2, 3); blank – template for cutting the flaps of two-plate brooches of type III.1 (fig. 4: 1); die for the manufacture of belt lugs (fig. 4: 5). Items made of non-ferrous metals (brooches, matrices, earring) make it possible to determine the time of existence of the entire set of things found in the area of the Khorosheve Settlement, as the end of the 7th – first half of the 8th centuries. The concealment of the complex should be attributed to the 20 – 30s of the 8th century, which was due to some shifts of the Slavic population due to the appearance in Don Region of the population of the Saltov culture.

Keywords: the early Middle Ages, «antiquities of the Antes», blacksmith tools, jewelry, matrices, brooches.

Одержано 30.09.2021

АКСЪОНОВ Віктор Степанович, кандидат історичних наук, завідувач відділом археології, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Харків, Україна.
AKSONOV Viktor, Candidate of Historical Sciences, head of the archeology department of the M. F. Sumtsov Kharkiv Historical museum, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-0648-0696, e-mail: aksyonovvictor@gmail.com.